

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ YAYINI, SAYI: 42
KONGRE VE SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ DİZİSİ, SAYI: 1

ULUSLARARASI İBN TÜRK,
HÂREZMÎ, FÂRÂBÎ, BEYRÛNÎ,
VE İBN SÎNÂ SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ

(ANKARA, 9-12 EYLÜL 1985)

ANKARA, 1990

GİRİŞ

BİLİMİN TARİHSEL GELİŞMESİNE TÜRKLERİN KATKILARI

AYDIN SAYILI*

İslâm dini tarih sahnesinde belirlediğinde Arap Dünyasının en yüksek kültür merkezi olan Mekke'de okuryazar sayısının 17'den ibaret olduğunu Belâzûrî gibi güvenilir bir kaynağımızdan öğreniyoruz. Öte yandan, Beyrûnî bir hadiste Arap Dünyasında okuryazarlığın ve hesaplama sanatının dûn bir düzeyde bulunduğunu söylemiş ve Peygamberin çağında ay uzunluklarının belirtilmesi işinin el parmaklarının belli biçimlerde gösterilmesi yoluyla ilkel bir şekilde yapılmakta olduğunu ifade etmiştir. Peygamber zamanından 200 yıl kadar sonrasına bakıldığında ise Beytülhikme adlı bir bilim kurumunda Yunanca'dan bilim ile felsefe ve tıp eserlerinin hummalı bir şekilde Arapça'ya tercüme edildiğini, bunlar yanında Hintçe ile Süryânîce ve Pehlevîceden de buna benzer birtakım çevirilerin yapıldığını görüyoruz. Abbâsî halifesi Me'mûn zamanında (Milâdî 813-833) Beytülhikme'ye ilâve olarak İslâm Dünyasında tarihin ilk resmî devlet rasathanesinin kurulduğuna, yerküresi yarıçapının ve güneş sistemi parametrelerinin ölçülmesi için saha çalışmaları ve özel programlar tertip edildiğine şahit oluyoruz. Bu sıralarda modern hastahanenin tarihteki ilk prototipinin de İslâm Dünyasında ortaya çıkmış olduğuna tanıklık edilmektedir. Beyrûnî ile İbn-i Sînâ ve İbn Rüşd zamanlarında (XI. ve XII. asırlar) ise, İslâm Dünyası uygarlık düzeyi bakımından bilim adamları ve düşünürleriyle, bilim kurumları ve zengin kitaplıklarıyla, çeşitli sosyal ve kültürel tesisleriyle dünyanın en uygar, uygarlık düzeyi en yüksek topluluğu haline gelmiş, bu durumu iyice belirginleşmiş bulunuyordu.

İslâm Dünyasının yeryüzündeki bu büyük üstünlüğe tartışmasız biçimde sahip olduğu bu çağlarda Hristiyan Dünyası tarihinin Karanlıkçağ adı verilen dönemi içinde bulunuyordu. Fakat İslâm Dünyası ile olan sıkı münasebetleri ve aralarındaki çeşitli rekabetleri dolayısıyla Batı Avrupa

* Ord. Prof. Dr., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanı.

Hristiyan Dünyası, İslâm Dünyasının bu kültür ve uygarlık üstünlüğünü kuvvetle hissedip değerlendirebilirdi ve bu uygarlıktan yararlanmaya karar verdi. Bunun sonucu olarak Batı Avrupa, Arapça bilim, felsefe ve tıp eserlerini Latinceye kazandırmak için yoğun ve programlı bir çeviri faaliyetine girişmiştir. Onikinci Asır Rönesansı adıyla anılan bu faaliyet modern Batı uygarlığının doğması olayının temel taşı olmuştur. Böylece İslâm Dünyası evrensel tefekkür tarihinin dört büyük aşamasından üçüncüsünü teşkil etmek durumundadır.

Evrensel tarihin zincirleme birbirine bağlı olan bu dört uygarlık yaratma atılımı şunlardır: 1) Eski Mısır ve Mezopotamya Uygarlıkları aşaması; 2) Klasik Yunan Çağı uygarlığı; 3) Ortaçağ İslâm Dünyası uygarlığı; 4) Batı Avrupa Uygarlığı. Evrensel tarih, cihan tarihi, insanoğlunun, yani tümüyle insanlığın, mağara çağından başlayarak gerçekleştirdiği gelişmeler sayesinde bugünkü yüksek uygarlık düzeyine ulaşışının, başka bir ifade ile, insanın tarihsel kaderinin, yazgısının, tarihidir. Ve işte Ortaçağ İslâm Dünyası, sözü edilen bu seçkin ve saygı değer faaliyeti sayesinde, bu evrensel tarih sürecinde belirgin bir aşamayı oluşturmakta, bu aşamaya damgasını vurmuş bulunmaktadır. Hint ve Uzakdoğu uygarlıkları da, hiç şüphesiz, insanlığın tarihsel kaderini belirlemede inkâr edilemez katkılara sahiptirler. Fakat bunlar evrensel düşünce tarihinde anayol üzerinde bulunmaktan fazla buna gelen ek etkiler şeklinde evrensel tarih sahnesinde belirmektedirler.

Onikinci asırda Batı Avrupa Hristiyan Dünyasının İslâm Dünyası kültür ve uygarlığı düzeyine ulaşmayı hedef seçmiş olması, bize son yüzelli ikiyüz yıl içindeki kendi Batılılaşma teşebbüsümüzü hatırlatmakta, akla getirmektedir. Bu bizim için tarihimizdeki ikinci Batılılaşma olmaktadır. Birincisi, İslâm Dünyasının tümü ile birlikte gerçekleşmesi ve Abbâsî iktidarının başlangıç çağları dönemine rastlamıştı. Zeki Velidi Togan'a göre, Beyrûnî İslâm Dünyasının, Yunancadan yapılan çevirilerin bir sonucu olarak, Batı Dünyasına dahil olduğu, Hint ile Çin uygarlıklarının ise Doğu Dünyasını oluşturdıkları düşüncesindeydi. Arapçaya özellikle Yunancadan yapılmış olan bu önemli çeviriler ise Ortaçağ İslâm Dünyasının çağının en üstün uygarlığını kurma faaliyetinin en kalburüstü temel taşlarından biri idi. —Aynen, Yunanlıların Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarından sağladıkları temasta olduğu gibi— Ayrıca, İslâm camiası dışındaki Türk Dünyası ve, yine, Müslümanlığı kabullerinden önce Türkler, çeşitli dil ve din çevreleriyle temas kurmuşlar ve özellikle Budizm etkisi altında kalarak çeşitli dillerden önemli çeviriler yardımıyla kültürlerini

zenginleştirme yoluna gitmişlerdir. İşte, bütün bu dış kültürel etki olayları içinde en büyük çapta olanı Türklerin İslâm topluluğuna katılma ve İslâm Dünyasının bir kısmını oluşturmaya başlamaları olayıdır. Çünkü İslâm Dünyası zamanın en ileri kültür ve uygarlık kesimini temsil etme yolundaydı ve Türklerin bu uygarlık kesimine girmelerinin en büyük önemi her şeyden önce Türklerin bu uygarlığın oluşmasında pasif bir rolle yetinmiş olmaktan çok uzak kalmış olmalarından kaynaklanır.

Fakat İslâm Dünyasının bu önemli uygarlık kurma azmi ve bu yolda gösterdiği güçlü faaliyet nereden kaynaklanmaktaydı? Bunu kimler yaratmakta, meydana getirmekteydi? “Bilim Tarihine Giriş” adıyla yayınladığı önemli kitabının ilk cildinde her yarım asrı o çağın en üstün temsilcisi ile adlandırmış olan George Sarton Milâdî sekizinci asrın ikinci yarısından onbirinci asrın ikinci yarısına kadar uzanan elliser yıllık süreleri, sırasıyla, Câbir İbn-i Hayyân’a, Hârezmî’ye, Râzî’ye, Mes’ûdî’ye, Ebü’l-Vefâ’ya, Beyrûnî’ye ve Ömer Hayyâm’a ithaf etmiştir. Oysa, bunlardan önceki yarımsar asırlık sürelerin çoğu Batı düşünürlerinin ve birkaçı da Çinli düşünürlerin adıyla adlandırılmış. Ayrıca, burada belirginleşen bir sonuç da şudur ki, evrensel tarihin bu çağında İslâm Dünyasının uygarlıktaki üstünlüğünün tartışılmaz olması yanında, İslâm Dünyasının bu uygarlık kurma faaliyetinde kuzeydoğu İslâm ülkelerinin ve Orta Asya’nın büyük katkısı olmuştur. Nitekim, bu bölüm başlıkları bize bu hususta bir ipucu vermektedir. Durum gerçekten de böyledir ve böyle olduğu gözden kaçmayacak kadar göze çarpıcıdır. Nitekim ondördüncü asrın büyük tarihçisi ve düşünürü İbn-i Haldûn *Mukaddime* adlı ünlü kitabında İslâm dünyasındaki bilim ve tefekkür faaliyetinde Arapların geri plânda bulunduklarına ve İslâm Dünyasının kuzeydoğu bölgelerinin bu bilim ve tefekkür çalışmaları faaliyetine büyük ölçüde öncülük etmiş olduklarına dikkati çekmektedir.

Özellikle Orta Asya’nın bu bilim ve tefekkür faaliyetinde çok önemli bir yere sahip olduğunu sarîh bir şekilde görüyoruz. Orta Asya ise Türklerin anayurdudur. Bu itibarla İslâm ortaçağ tefekkür tarihinin bu yönünün bizi yakından ilgilendirmesi tabîidir. Ayrıca, Türklerin İslâm Dünyası uygarlığına katkıları, onun kökeninde ve başlangıçlarından itibaren büyük paya sahip olmaları, büyük himmette bulunmuş olmaları şeklindedir. Oluşmuş bir medeniyete sonradan katılarak ona hizmet etmiş olmalarından ibaret olmaktan uzaktır. Bunun da dikkatten uzak bulundurulmaması büyük bir önem taşır.

İslâm Dünyası ve daha özel olarak, Türk-İslâm Dünyası uygarlık kurma ve tefekkür veya düşünüm alanındaki öncülüğünü onikinci asırdan itibaren büyük ölçüde Batı Avrupa'ya kaptırmış olmakla beraber, bu alanda yine de ön planda bulunma durumunu bir süre daha muhafaza etmiş, Selçuklular çağının sonları ile Osmanlı İmparatorluğu devrinin ilk asırlarında, Orta Asya Türk Dünyası da dahil olmak üzere, Batı Avrupa ile bir yarışma durumu içinde bulunmuş, bulunabilmiştir. Bundan sonra ise, Ortaçağ İslâm Dünyası, ve bu bütün içinde Türklük Dünyası, giderek Avrupa'nın gerilerinde kalmaya başlamış, fakat bu durum karşısında Osmanlı İmparatorluğu Batılılaşma hareketini ilk kez olarak başlatma ve İslâm Dünyasının diğer geri kalmış toplumlarına bu bakımdan örnek olabilmek şeklinde önemli bir öncülükte bulunma başarısını gösterebilmiştir.

Çağımızın bilgi birikimi, uygarlık kurma faaliyetinde en köklü dinamizm unsurunun bilim olduğunu açık seçik biçimde su yüzüne çıkarmış bulunuyor. Aynı şeyin daha eski çağlar için de geçerli olduğu vâkıasını da inkâr etmek mümkün değildir. Öte yandan, uygarlığın düşünümsel kültür, yani entellektüel kültür unsuru veya kesimi ise bilime dayanan, bilim ve objektif düşünceden pay alan bir kültür kesimidir. Böyle olunca, tefekkür tarihine katkı, uygarlık kurma faaliyetine katkılarının en başında geleni olmak durumundadır. Bu itibarla, Ortaçağ İslâm uygarlığını kurma işinde Türklerin büyük katkıya sahip olmaları, evrensel tarihte çok şerefli bir yere sahip olma açısından büyük önem taşır.

Modern hastahane müessesesinin tarihteki ilk örnekleriyle İslâm Dünyasında karşılaştığımızı ve bunda Türklerin önemli bir role sahip olduğunu söyleyebiliriz. Dokuzuncu Milâdî asrın ünlü devlet adamı ve kumandanı Feth İbn Hâkan ile Ahmet ibn Tulun ve bundan sonraki asrın ilk yarısında yaşamış olan şair Ebû Bekr Mehmet Sûlî gibi Türkler İslâm Dünyasının ilk ünlü kütüphanecileri arasında yer almaktadırlar. Tarihte resmî statüye sahip ilk yüksek öğretim müessesesi sayılabilecek olan medrese sistemi de Selçuklular zamanında gelişmiş bir müessese olarak faaliyete başlamış olduğu gibi, bu müessesenin bundan önceki önhazırlık tarihinde de Mâveraünehir (Çayardı) ve Toharistan ile Gazne yöreleri Türk devletlerinin önemli payı olduğu görülmektedir.

Abdülhamid İbn-i Türk ile Türk olması çok muhtemel Hârezmî İslâm Dünyasının ilk cebircileri ve on tabanlı konumsal rakam sisteminin İslâm Dünyasındaki ilk temsilcileri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. İslâm Dünyasının ilk veya en eski astronomları arasında da, aynı suretle, Fer-

ganî ve Amacur Oğulları gibi Türklerin isimleri belirgin bir yer işgal etmektedir. Öte yandan, İslâm Dünyasının ilk büyük kimyacısı Câbir ibn Hayyân es-Sûfî'de Çin simyası etkisi görülmektedir. Bu konunun ilginç bir yönü ise doğudan gelen bu etkide nişadır maddesine ilişkin olarak Türk ve İran kökenli etkilerin de işe karışmış olduğunun muhtemel görünmekte olmasıdır.

Ortaçağ İslâm Dünyasının evrensel kültür ve tefekkür tarihinde taşıdığı önemin belirgin bir ögesi felsefî düşüncenin ve dinle temellenen bir dünya görüşünün bilimsel dünya görüşü ile bağdaştırılması doğrultusunda gösterilmiş olan büyük çabalaradır. Bu bakımdan ortaçağın ilk büyük filozofu ve tarihin tümünün kalburüstü düşünürü Ebû Nasr Muhammed el-Farâbî bir Türk olduğu gibi, modern çağ bilim görüşünün ortaçağındaki ideal temsilcisi Beyrûnî de büyük bir ihtimalle Türktür.

Bu gibi misallerin sayısı çok daha çoğaltılabilir. Biz burada sadece birkaç misal daha vermekle yetineceğiz. Ebû Nasr İsmâîl el-Cevherî adlı ünlü lûgatçi de Fârâb'lı idi ve Türkî lakabını da taşımaktaydı. Arapça'nın sözlük adına lâyük görülmüş ilk lûgat kitabını onuncu asır sonlarında yazmış olduğu gibi, kendisinden bir kuşak önce gelen yakın bir akrabasının da bu alanda ona öncülük etmiş olması çok ilginçtir. Yine, bundan sadece üç çeyrek asır kadar sonra Türkçenin ilk sözlüğünün de Kâşkarlı Mahmud tarafından kaleme alınmış olmasını hatırlamak yerinde olur. Her halde bu konuda bu kadar eski bir tarihle karşılaşılması sadece bir raslantıya bağlanmamalıdır. Bütün bunlara Türklerin İslâm Dünyasının sanat ve mimarî tarihinde erken tarihlerden itibaren şerefli bir yere sahip olduğunu da burada zikretmeden geçmemek doğru olur.

Yukarıda sunulan ayrıntı bilgileri Ortaçağ İslâm uygarlığının kurulup oluşturulması faaliyetine Türklerin katkılarının tarihçe eski örnekleri arasından seçilmiştir. Türkler İslâm Dünyasındaki bu rollerini uzun asırlar boyunca devam ettirmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed'den hemen önceki iki üç kuşağa giren Seyyid Şerîf-i Curcânî, Kadızâde, ve Uluğ Bey'in Semerkand yöresindeki faaliyetleri bunun en belirgin örneklerinden birini oluşturur. Nihayet, Osmanlı döneminde de, Avrupa'ya kıyasla ağır tempoda da olsa, bu gibi faaliyetler devam etmiştir.

İbn-i Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî, ve İbn-i Sînâ uluslararası sempozyumumuz işte bu büyük tarihsel olaylar manzumesi içinde değerlendirilmeli, Türk-İslâm Dünyası uygarlığının ve Orta Asya Ortaçağ tefekkürü ve medenî faaliyetleri tarihsel perspektivi veya görünümü içinde mütâlaa

edilmelidir. Bu faaliyetin büyük tarihsel önemini yeterince vurgulamayı ihmal etmemek, kültür politikamızın temel unsurlarından birini oluşturmak durumundadır. Bu itibarla, bu uluslararası bilimsel toplantımızın millî kültürümüz konusundaki görüş ve anlayışımızın neliğini veya mahiyetini çok önemli bir yönü ile dile getirmekte ve somutlaştırmakta olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bilim ile düşünümsel veya entellektüel kültürün, Atatürk'ün de düşüncesine tamamen uygun olarak, millî kültürümüzün en önemli temel ögesini oluşturduğunu kabullenmek zorundayız. Bunu yapmamız kültür politikamızın ve tinsel tutumumuzun temel taşı olarak benimsenmek durumundadır.